

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

МЕХРИБАН АЛИАББАС ГЫЗЫ АБДУЛЛАЕВА

**СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ ДВОЙНОГО ОТРИЦАНИЯ
В РУССКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ**

5714.01 – Сравнительно-историческое и
сравнительно-типологическое языкознание

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2017

**Работа выполнена на кафедре общего и русского языкознания
Бакинского славянского университета**

Научный руководитель: **Эльдар Ризван оглы Пириев**
доктор филологических наук, профессор

**Официальные
оппоненты:** **Севиндж Аббасгулу гызы Магеррамова**
доктор филологических наук, профессор

Сархан Аваз оглы Абдуллаев
доктор филологических наук, профессор

Ведущая организация: **Отделы теоретического языкознания и
прикладного языкознания Националь-
ной Академии Наук Азербайджана**

Защита состоится « ___ » июня 2017 года в _____ часов на заседании Диссертационного совета Д.02.071 по защите диссертаций на соискание учёной степени доктора наук по филологии и доктора философии по филологии при Бакинском славянском университете по адресу: AZ1014, г. Баку, ул. С.Рустама, 33

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке Бакинского славянского университета

Автореферат разослан « ___ » мая 2017 года

**Учёный секретарь
Диссертационного совета Д.02.071**

доктор наук по филологии,
доцент **Н.Ш.МАМЕДОВ**

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Актуальность темы исследования. Известно, что предложение как основная единица синтаксиса изучалось и продолжает изучаться в различных аспектах. Одним из существенных аспектов изучения предложения является его квалификация с точки зрения категориальных показателей, т.е. категорий, являющихся конститутивными, определяющими для предложения. В этом смысле особую значимость приобретает выяснение роли категории утверждения / отрицания (КУО), которую она играет в формировании семантической структуры предложения, в определении его функционально-семантического назначения.

Вопрос этот становился объектом изучения в трудах синтаксистов, которые отмечали и отмечают роль категории утверждения / отрицания в структурировании предложения, в формировании его семантической сути и, наконец, в выполнении предложением прагмалингвистических функций. Особым предметом исследований последних лет стала система отрицательных предложений, включающая как общеотрицательные конструкции, так и противопоставленные им частноотрицательные и краткоотрицательные структуры. Тем не менее, ряд проблем в этой области синтаксиса предложения, особенно проблемы, связанные с систематизацией средств и способов выражения отрицательного смысла предикативных единиц, остаются не до конца разработанными как в русском языке, так и в азербайджанском.

Не до конца ясны пределы так называемого кратного – усиленного, двойного, тройного отрицаний, в силу чего все еще остается непонятной природа связи этих подклассов отрицания с основными категориями предложения – предикативностью и модальностью.

Предметом исследования являются предложения, включающие два и более показателей отрицания в русском и азербайджанском языках.

Объектом исследования являются закономерности синтаксического и семантического устройства полинегативных конструкций с двойным отрицанием в русском и азербайджанском языках, универсально-типологические и специфические особенности формирования этих конструкций.

Цель исследования заключается в определении и системном описании лексико-грамматических средств и способов формирования конструкций с кратным и двойным отрицанием, в установлении их типологических характеристик с целью выявления универсальных и специфических для сопоставляемых языков моделей полинегативных предикативных единиц.

Для достижения поставленной цели в работе решаются следующие задачи: а) определение корпуса средств эксплицитного (явного) отрицания, участвующих в формировании и полноценном функционировании полинегативных предложений в русском и азербайджанском языках; б) установление степени семантико-грамматической адекватности, равносильности этих средств в тех или иных моделях конструкций со значением кратного отрицания в обоих языках; в) выявление круга конструктивных моделей предложения, во фразеологизации которых особую роль играют факты конститутивного (определяющего) включения средств кратного отрицания; г) определение отношения кратного отрицания к категориям предикативности и модальности предложения; д) систематизация средств полинегативности в зависимости от семантической структуры предложений – сохраняющих свое отрицательное значение или приобретающих утвердительное значение.

Источники исследования. Материалом для анализа послужили художественные произведения русской и азербайджанской классической литературы. Теоретические источники – это научные труды, в которых представлено концептуальное рассмотрение объекта и предмета данного исследования как в русском языкознании, так и в азербайджанском.

Методы исследования. В работе применяется метод комплексного, всестороннего описания с привлечением элементов системного анализа и типологического сравнения. В необходимых случаях используются элементы трансформационного анализа.

Научная новизна исследования заключается в том, что в нем впервые предпринимается попытка типологического сравнения материала двух разносистемных языков в плане установления системной соотнесенности корпуса полинегативных конструкций: двойное (и вообще кратное) отрицание еще не становилось объектом специального типологического сравнения и монографического описания с учетом характеристик всех возможных моделей

предложения данного языка – обычных предложенческих конструкций, афористических высказываний, а также устойчиво-фразеологизированных структур предикативного порядка. На основе отмеченных языковых данных устанавливается степень соотносительности и взаимообусловленности форм мононегативных и полинегативных конструкций, освещаются функциональная вторичность и стилистическая маркированность единиц с двойным, единиц с кратным отрицанием, а также конструкций с формами усиленного отрицания.

Теоретическая значимость работы определяется, прежде всего, тем, что в ней решается ряд частных синтаксических задач, которые позволяют уточнить системную природу категории утверждения / отрицания в целом, помогают в плане определения соотношенности этой категории с категорией предикативности предложения и, наконец, в плане основательной трактовки вербоцентричности русского и азербайджанского языков.

Практическая ценность работы заключается в возможности учета ее результатов в программных курсах синтаксиса русского и азербайджанского языков («Синтаксис простого предложения», «Функциональная типология предложения» и т.п.), а также в специальном курсе «Синтаксис мононегативных и полинегативных конструкций в русском и азербайджанском языках», в котором проблема семантической структуры предложения получает новую базу для толкования.

На защиту выносятся следующие основные положения:

1. Диалектическая связь языка и мышления, взаимообусловленность логических и грамматических категорий практически во всех языках убеждает, что категория утверждения / отрицания в целом и факты кратного отрицания, их языковая реальность и конструктивные функции не могут быть окончательно установлены на анализе данных одного какого-либо языка; следует при этом исходить из типологических показателей множества языков.

2. Определение логико-грамматической сущности как категории утверждения / отрицания в целом, так и ее вторичной функциональной формы – полинегации, т.е. кратного отрицания, на наш взгляд, предполагает дифференцированное изучение материала обычных предложений (имеющих широкие парадигматико-синтагматические возможности) и устойчиво-фразеологизированных конструкций,

реагирующих на отрицание весьма своеобразно – в форме «или-или» (дизъюнкции).

3. Формы полинегации различны, поэтому следует дифференцировать эти формы – двойное отрицание, кратное отрицание, усиление отрицания, контрарное отрицание – и давать им соответствующие характеристики, поскольку одни из них связаны с категориальными параметрами предложения, другие с актуализированно-стилистическими функциями.

4. Система полинегативных форм предложения намного шире форм монологативных конструкций, и первые охватывают и реализуют широкий круг лексико-грамматических средств, в силу чего приобретают большие стилистико-семантические и актуализационные возможности. Соотношение форм кратного отрицания позволяет считать, что они служат расширению круга стилистико-синтаксических смыслов предложения, расширению модально-коннотативных оттенков его семантической структуры, его исходной модели.

Апробация работы. Основные результаты диссертации докладывались на различных научных конференциях как в Азербайджане, так и за рубежом и нашли свое отражение в 11 публикациях.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы. Общий объем диссертации 160 страниц.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во **Введении** обосновывается актуальность темы исследования, определяются объект, предмет, цель, задачи и методы исследования, отмечаются научная новизна, теоретическая и практическая значимость работы, представляются основные положения, выносимые на защиту.

Первая глава «Трактовка категории утверждения / отрицания в истории лингвистики» состоит из двух параграфов. В первом параграфе излагается краткая история изучения категории утверждения / отрицания в языкознании.

В изучении КУО сложились определенные лингвистические и лингво-культурологические научные теории, обусловленные теми или иными аспектами этой многомерной категории: при квалификации

КУО отдается предпочтение либо онтологическим ее параметрам (А.Вундт, Г.Пауль и др.), либо ассоциативно-психологическим свойствам (А.А.Потебня, О.Есперсен и др.), либо возможностям экспликации объективных связей (Е.И.Шендельс, А.Асланов и др.), либо модально-предикативным параметрам самого предложения (А.М.Пешковский, В.Г.Адмони и др.), либо же возможностям КУО в конструировании полевой семантической структуры (С.Абдуллаев и др.).

Особенно широко дискутируются вопросы зависимости КУО от модальной или предикативной сетки предложения. Каждое из этих теоретических направлений имеет достаточно серьезных представителей, внесших большой вклад в разработку проблемы КУО.

Анализ лингвистической литературы по данной категории приводит к выводу о том, что она многогранна, сложна и полифункциональна. Данная категория во всех своих определяющих (конститутивных) свойствах формальных, функционально-семантических, прагматических и т. п. – оказывается так или иначе связанной, обусловленной общим грамматическим значением высказывания, его предикативностью; именно предикативность, как нам представляется, создает возможности полевого семантического функционирования того или иного высказывания. Поэтому «только отрицание, стоящее перед сказуемым делает все высказывание отрицательным, отрицание же, стоящее при другом каком-либо члене, не колеблет общего утвердительного смысла высказывания»¹: Сравним: *Я его не узнала* = *Mən onu tanımadım* и *Не я его узнала (он меня узнал)* = *Mən onu tanımadım (o məni tanıdı)*.

Оптимальными в смысле охвата фактического материала и его логико-грамматического описания нам представляются концепции, связывающие категорию утверждения / отрицания с категориальной характеристикой предложения, с его конститутивными свойствами – модальностью и предикативностью².

Во втором параграфе речь идет об истории изучения конструкций с двойным отрицанием в русском и азербайджанском языкознании, поскольку отмеченные языки обладают известным свойством

---

¹Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Москва, Учпедгиз, 1956, с. 387

² Гамидов И.Г. Философия грамматики афоризмов и пословиц. Баку: Сабах, 2001, с. 57-62

полинегативности. Двойное отрицание в том виде, в котором оно встречается в русском и азербайджанском языках, не характерно для монологических языков, таких, например, как английский, немецкий и др.

Освещение взглядов на данный вопрос таких крупных лингвистов, как Ф.И.Буслаев, О.Есперсен, Г.Пауль, А.М.Пешковский, В.Г.Адмони, а также современных языковедов В.Н.Бондаренко, Б.Р.Мамедова, И.Г.Гамидова, А.Р.Лурии, В.К.Гусейновой и других дает возможность отметить, что вопрос о двойном отрицании не был объектом специального исследования. В работах названных исследователей двойное отрицание описывается фрагментарно по ходу анализа конструкций с общим отрицанием.

Рассматривая факты двойного отрицания, В.К.Гусейнова пытается квалифицировать данное явление именно в сфере «общего отрицания». Это означает, что под двойным отрицанием она понимает лишь конструкции, в которых кратное отрицание включается в структуру единого сложного сказуемого, переключая данную конструкцию на семантику утверждения: *Я не могу не рассказать тебе этого = должен рассказать; Mən bu məsələni sənə danışmağa bilmərəm = danışmalıyam*¹ и т.п.

На вопрос об окончательной логико-лингвистической природе двойного отрицания мы не получаем ответа также в работе В.Н.Бондаренко, включающего двойное отрицание в рамки отрицания отрицания. В этом случае отрицание относится к одному и тому же члену предложения. В русском языке отрицание отрицания в пределах простого предложения создается постановкой отрицательной частицы *не*: 1) перед отрицательным местоименным словом или наречием (*Нечего делать, нечего делать... – Нет, не нечего делать!*); 2) перед отрицательными предикативами (*это сделать не невозможно*); 3) при личной форме глагола, уже имеющей при себе частицы *не* (*Он, может быть, опоздает, но не не придет = O, bəlkə gecikdi, amma gəlməyə bilməz*)»².

---

¹ Гусейнова В.К. Категория утверждения / отрицания и система отрицательных предложений (на материале русского и азербайджанского языков): Дис. ... докт. философ. по филологии. Баку, 2006, с. 83.

² Бондаренко В.Н. Отрицание как логико-грамматическая категория. Москва: Наука, 1983, с. 127

Следовательно, языковая реальность и конструктивные, модельные закономерности двойного отрицания должны выявляться в общей системе синтаксически нормативно построенных предложенческих единиц, в которых разновидности кратного отрицания, обладая синтаксически определяющим свойством, оказываются противопоставленными по единому принципу – либо семантическому, либо же конструктивно-синтаксическому. Сугубо количественные показатели (наличие определенного количества отрицательных частиц и т. п.) не играют здесь существенной роли в смысле дифференциального признака. Для определения языкового статуса двойного отрицания как особого явления в синтаксическом устройстве предложения следует исходить, прежде всего, из категориальных возможностей глагола-сказуемого (предиката в широком понимании этого элемента предложения) в противопоставлении с другими членами предложения, которые в русском и азербайджанском языках вполне свободны принимать отрицательные частицы *не, ни*, т. е. отрицательную форму. Отрицание при сказуемом и отрицание при других членах предложения имеют неадекватную силу в формировании семантической структуры предикативных единиц различных типов. Следует иметь в виду такое свойство предложения в русском и азербайджанском языках, как вербоцентричность, которое так или иначе выдвигает предикатный элемент предложения в ранг обязательного категориального определителя.

Вторая глава «Место предложений с кратным отрицанием в общей системе полинегативных конструкций русского и азербайджанского языков» состоит из трех параграфов.

В первом параграфе представляются исходные теоретические принципы, положенные в основу исследования категории утверждения / отрицания в русском и азербайджанском языках. Предпринятая нами попытка системной классификации конструкций с двойным отрицанием требует определения единого принципа распределения отмеченных конструкций. Первичной основой классификации служит критерий противопоставления, разграничения, предполагающий учет признака совмещения а) лексических и морфологических показателей отрицания: *Ему запрещено было не заниматься спортом*; б) только морфологических средств представления отрицания: *ни, не и нет* (*nə...*; *ta- / tə-*; *deyil, yox*): *Нет, он не придет = Yox, o gəlməyəcək.*

В зависимости от того, к одному члену предложения или же к разным членам предложения относятся отрицательные средства, отмеченные выше группы распределяются на два подкласса: 1) Конструкции с отрицанием, относящимся к одному члену предложения; 2) Конструкции с отрицанием, относящимся к разным членам предложения.

Для дальнейшего анализа существенным является учет другого фактора – фактора фразеологизованности / нефразеологизованности отрицательной конструкции. Считаем, что одинаковое теоретическое восприятие конструкций свободного характера и фразеологизованного порядка не может считаться приемлемым хотя бы потому, что свободные конструкции имеют диапазон «парадигматических» вариаций, а фразеологизованные конструкции таковыми не являются: *Nə bir kağız yazır, nə də zəng eləyir ki, vəziyyətindən hali olaq* (Ə.Vəliyev. Yeni həyat) – *Nə ölüyə hay verir, nə diriyə pay* и т. п. Обе конструкции имеют одинаковую модельную характеристику, одинаковые конструктивные возможности. Вместе с тем, первая конструкция и парадигматически (*Nə bir kağız yazmır (yazır), nə də zəng eləmir (eləyir)*), и синтагматически (*Nə bir kağız yazmır, nə zəng eləmir, nə də birisi ilə xəbər yetirmir...*) свободна в той или иной мере, чего нельзя утверждать по отношению к фразеологизованной конструкции¹.

Особенно важным представляется наличие в обоих языках так называемых «синтаксических фразеологизмов», построенных на базе кратного отрицания и приобретших стабильную воспроизводимость: ... *не знаю и знать не хочу = tanımıram, (və) tanımaq da istəmirəm* и т. п., при нереальности их утвердительных форм – *знаю и знать хочу = tanıyıram və tanımaq istəyirəm*.

Теоретическая квалификация и системный анализ КУО в целом и кратного отрицания в частности, на наш взгляд, требует оценки также в рамках сложного предложения, особенно сложноподчиненного предложения. Сравним: *Не было дня, чтобы Ксения не думала о нем* (Из разг.) = *Ксения думала о нем ежедневно; Elə bir ev tapılmazdı ki, orada divardan saz asılmasın və ya saz səsi gəlməsin* (Ə. Əbülhəsən. Tamaşa qarının nəvələri) = *Hər bir evdə divardan saz asılmış olurdu*.

---

¹ Abdullayev S.Ə. Alman və Azərbaycan dillərində inkarın leksik-frazeoloji ifadə vasitələri. Bakı: Maarif, 1987, s. 35-45

Следует отметить, что отрицание и утверждение – явления взаимосвязанные. По смыслу всякое отрицание есть утверждение противоположного, и, следовательно, можно говорить о единой логико-грамматической категории предполагающей обязательное наличие двух сторон единой оппозиции утверждения / отрицания¹.

Во втором параграфе рассматриваются вопросы определения семантической структуры конструкций с кратным и двойным отрицанием. Обращение к этой проблеме продиктовано не только теоретической необходимостью полноценного описания того или иного типа предложения, а тем, что конструкции с кратным отрицанием (особенно предложения с двойным отрицанием) обнаруживают специфические черты на уровне семантической структуры, поскольку система координат, определяющих семантическую структуру обычных утвердительных или отрицательных предложений, в целом не совсем подходит для квалификации конструкций с двойным отрицанием. И препятствием в этом соотношении является в основном несовпадение контуров поверхностного и глубинного семантических значений обычных предложений и конструкций с двойным отрицанием: семантическая структура предложений типа *Друг написал мне письмо* по сравнению с предложением *Друг не мог не написать мне* оказывается одинарной, одноуровневой. Вторая конструкция проявляет «многослойность» хотя бы потому, что ее семантическая структура может быть определена лишь на пересечении, на соотношенности смысловых вариантов *Друг не мог не писать мне* и *Друг обязан был написать мне*.

Следовательно, формально-семантическая организация конструкции с двойным отрицанием обслуживает сигнификативное (обобщенно-понятийное) значение предложения «нетрадиционной», не общепринятой структурой.

Семантическая структура полинегативной конструкции приобретает, кроме обязательных элементов (активное лицо – процессуальное состояние – объект отношения), еще и экспрессивную сему, которая воспринимается как неотъемлемое свойство смысловой структуры всей конструкции. Например: *Я не беру и никогда не возьму на себе судить ту или другую сторону* (Л.Толстой. Анна Каренина); *Heç kəs heç nə görmürdü, heç kəs heç nə eşitmirdi* (M.Süleymanov. Köç).

---

¹ Русская грамматика. Т. II: Москва: Наука, 1980, с. 402.

Подобное положение наблюдается и в случаях, когда полинегативное выражение находится в препозиции относительно поясняющего высказывания:

– *Nərimanı isə sevməmək mümkün deyildi: onun iri qara gözlərində qeyri-adi bir işıq var idi* (М.İbrahimov. Pərvanə); сравним: – *А Наримана не возможно было не любить: в его больших черных глазах жил какой-то необыкновенный свет.*

Причинная обусловленность смысловой структуры полинегативной конструкции, как видно, сохраняется даже в случаях перевода, что свидетельствует о модельных свойствах данных конструкций в обоих языках.

Грамматическая характеристика конструкций с двойным отрицанием обусловлена не столько количеством, сколько соотношением негативных элементов: в сферу негации вовлекаются или несколько членов предложения или только один из главных членов предложения – сказуемое, которое является основным носителем предикативности предложения. И этот фактор является основным при определении семантической структуры полинегативных конструкций. Сколько бы негативных элементов ни участвовало в структуре простого предложения, его семантическая структура определяется единым результатом – переводится или не переводится предложение на уровень положительного утверждения, т.е. в конечном счете – получается ли утвердительное предложение или оно остается отрицательным.

В третьем параграфе анализируются конструкции с кратным отрицанием, имеющие отрицательную смысловую структуру. В эту группу полинегативных конструкций включаются предложения, в которых кроме отрицательного сказуемого есть как минимум еще один отрицательный член предложения: *А этот шарф назначается тому, кто никогда не сплетничает, не хитрит...* (И.Тургенев. Дворянское гнездо); *Heç kəs heç nə görmürdü, heç kəs heç nə eşitmirdi* (М.Сüleymanlı. Көç).

Следует отметить, что «отрицание усиливается не только за счет отдельных слов с отрицательным значением, но и за счет повторения одних и тех же или разных средств выражения отрицания, например: *Чего не знаем, того не знаем; У нас что свисти, что нет: а денег все нет как нет...*»¹.

---

¹ Бондаренко В.Н. Там же. с. 124.

Некоторые исследователи рассматривают данное явление на материале одного «жанра» и пытаются установить на этой основе какие-то закономерности¹. Например, материал из пословичного фонда, по нашему мнению, не может охватить все модификационные предложения семантической структуры этих конструкций. Следует дифференцированно подходить к модификациям этих конструкций на разных стилистических и жанровых пластах, где отмеченные единицы ведут себя по-разному. Пословично-поговорочные конструкции строятся по устойчиво-воспроизводящимся моделям, которые не следует трансформировать в системе модификации: они в этих формах либо не встречаются, либо же встречаются редко. Так что форма *Nə ölüyə hay verir, nə diriyə pəy* может иметь лишь вариант с включением второго сказуемого: *Nə ölüyə hay verir, nə diriyə pəy verir*. Это закономерный процесс, характерный для системы параллельных конструкций².

Семантическая структура в них представляет идентичную модель организации отрицания. Во всех случаях мы наблюдаем ядро отрицания – это сочетание отрицательного сказуемого с отрицательными союзными частицами: *ни...*, *ни* + сказуемое и *пə...*, *пə də* + сказуемое.

В полинегативных конструкциях повторяющиеся элементы выполняют различные функции – функцию экспрессивного оформления негации и функцию усиления этой негативной семантики: Например: *Я не беру и никогда не возьму на себя судить ту или иную сторону* (Л.Толстой. Анна Каренина) = *Sonra nə olacaqdı? Gözəl bunu bilmir, bilmək də istəmir!* (М.Нүсейн. Сəһər).

Как видно, отрицательные повторяющиеся элементы полинегативных сказуемых в обоих языках могут включать разные временные формы глагола (*не беру* – настоящее, *не возьму* – будущее время; *bilmir* – настоящее, *bilmək də* – ориентация на будущее время) с вовлечением негатора-усилителя (*никогда, heç bilmək də...*). Это означает, что подобное сочетание двух негативных элементов в составе единого сказуемого в обоих языках сложилось как особая модель синтаксически устойчивых разновидностей полинегативных

---

¹ Общее языкознание. Внутренняя структура языка / Под. ред. Б.А.Серебренникова. Москва: Наука, 1972, с. 370-379.

² Мамедов Н.Ш. Сложное предложение с параллельными компонентами. Баку: Муғарджим, 2009.

конструкций с конститутивным повторением двух отрицательных глаголов.

Универсальный характер данных конструкций и степень их фразеологизации для обоих языков легко подтверждается, во-первых, тем, что конструкции из обоих языков практически повторяют структурные параметры друг друга, во-вторых, тем, что у этих конструкций нет утвердительных аналогов ни в том, ни в другом языке: *Я вас не знаю и знать не хочу = Я вас знаю и знать хочу (?)*; *Mən sizi tanımirəm və tanımaq da istəmirəm = Mən sizi tanıyıram və tanımaq da istəyirəm*. В-третьих, эти конструкции реализуются лишь в формах изъявительного наклонения, в других формах, например, в форме повелительного наклонения, они не употребляются: *Не знаю и знать не хочу = не знал и знать не хотел = но: не знай и знать не хоти(?)*; *Bilmirəm, bilmək də istəmirəm; amma: Bilmə, bilmək də istəmə (?)*. Семантическая структура детерминирована единством частных отрицательных смыслов, которые фиксируются вокруг предикатного члена предложения – сказуемого.

Третья глава «Полинегативные конструкции с утвердительным значением (конструкции с двойным отрицанием)» состоит из четырех параграфов.

В первом параграфе дается общая характеристика полинегативных конструкций с утвердительным значением. В нем заключается двойное отрицание, например: – *Все это веселило Кутю, но она не могла не быть озабоченной* (Л.Толстой. Анна Каренина).

Из истории изучения полинегативных конструкций мы знаем, что под рубрикой «двойное отрицание» многие исследователи объединяют разные по структуре предложения. Одни из них под двойным отрицанием понимают единицы с усиленным отрицанием (*никогда не хотел ...*), единицы с отрицанием отрицания¹ и т. д., другие же под двойным отрицанием понимают все возможные варианты полинегативных конструкций².

---

¹ Кржижкова Е.К. вопросу о так называемой двойной негации в славянских языках // *Slavia*, 1968, т. 37, № 1, с. 42.

² Озаровский О.В. К уровневой интерпретации отрицания (о теории общего и частного отрицания) // *Русский синтаксис*. Воронеж: ВГПИ, 1979, т. 203, вып. 4, с. 85.

Двойное отрицание – это результат взаимоотношения отрицательных элементов единого сложного сказуемого, включающего, как и в утвердительной форме, вспомогательное модальное или фазисное слово в сочетании с инфинитивом. Двойное отрицание – особая семантико-стилистическая форма отрицания, характерная для полинегативных конструкций вообще. Двойное отрицание функционирует в пределах только сказуемого-предиката. Оно в обоих языках формируется фактически по одним и тем же моделям на базе составного сказуемого. Например:

– *Все это веселило Кити, но она не могла не быть озабоченной* (Л. Толстой. Анна Каренина); – *Синцов вдруг понял, кто был тот выставленный им за дверь парень, о котором она говорила так, словно его нельзя было бы не знать* (К. Симонов. Живые и мертвые).

– *Hürüyə elə gəlirdi ki, məhz bu çovğun... qoca rus qadınının həyatındakı çovğunu xatırladığı üçün... onda danışmaq ehtiyacı doğurmuşdu və o, danışmaya bilməzdi* (M. İbrahimov. Pərvanə); – *Ancaq belə bir alçaq şaiyənin yayılması onu çaşdırdı, çünki belə bir vəziyyətdə İkrami imtahana buraxılmaq olmazdı* (Ə. Əbülhəsən. Tamaşa qarının nəvələri).

Во втором параграфе рассматриваются модели двойного отрицания с утвердительным значением в исследуемых языках и освещается их формальная и семантическая организация.

Расположение отрицаний в полинегативных конструкциях охватывает все зоны предложения. И это расположение имеет свои закономерности: модель «отрицательное местоимение или наречие в сочетании с отрицательным сказуемым» (*ничуть не волновался; heç vaxt gəlməzdi*) имеет свои парадигматико-синтагматические контуры; модель отрицания, организованная кратным отрицательным союзом в сочетании с отрицательным сказуемым (*ни доброго слова не сказал, ни успокаивать не стал; nə yarasını açmadı, nə də iynə vurmadı*) выдвигает свои требования к структуризации предложения и т.д. Более того, эти требования разнятся от случая к случаю – когда речь идет о вовлечении в круг полинегативности двух разных членов предложения или только одного сказуемого. Во всех случаях полинегативности простого предложения последнее остается негативным, отрицательным, кроме случаев концентрации двух негативов в структуре сложного сказуемого.

Отмеченные три группы – это основные, более частотные разновидности двойного отрицания. Эти группы объединяет одно

общее свойство – сохранение семантической структуры утверждения, хотя эта смысловая сущность в них имеет определенные оттенки стилистико-прагматического характера.

Двойное отрицание – результат особого семантико-структурного столкновения двух элементов целостной функциональной единицы – сказуемого, при таком столкновении два отрицания нейтрализуют друг друга, превратившись в единое утвердительное высказывание. Например: 1. *Она уже не колебаться не могла...* (И.Тургенев. Дворянское гнездо). 2. *İndi də ki, göz yaşını axıtmağa bilməzdi* (М.Нүсөєн. Səhər).

Исследование показывает, что конструкции с двойным отрицанием представляют в синтаксической системе обоих языков вполне системное и универсальное явление, обладающее широкими синтагматическими и парадигматическими возможностями как на уровне семантико-синтаксических показателей, так и на уровне экспрессивной окрашенности. Этот факт особенно ярко обнаруживает себя на фоне материала, характеризующегося парадигматическими включениями в состав отрицательного сказуемого слов с категориальной семантикой отрицания, которые имеют утвердительную форму: *не могу отрицать (следует принимать...)* = *не могу отказать ему (должен согласиться)* = *не могу не отказать (должен отказать)* и т.п.

Модели двойного отрицания в азербайджанском языке разнообразнее моделей русского языка: в азербайджанском языке в круг сказуемых с двойным, тройным отрицанием могут включаться причастные и деепричастные формы глагола (*gəlməyəcəyini bilməmiş deyildi* и т.п.); в русском языке такого типа тройного отрицания нет. В русском языке даже многоэлементные сказуемые могут иметь только два отрицательно заряженных элемента: *не могу не начинать бросить курить* и т.п. Если имеется третий отрицательный элемент подобного сказуемого, то один из инфинитивов – либо объектный, либо целевой, в сказуемое не входит: *не мог не решиться не продавать лес...*

В третьем параграфе речь идет о конструкциях с тройным отрицанием. В качестве так называемого тройного (многократного) отрицания мы признаем конструкции с тремя отрицательными элементами, сконцентрированными вокруг составного (глагольного или именного) сказуемого. Сравним предложения с многократным отрицанием: *Сама любила не помнить себя от счастья и вас не заставляла ни о чем не помнить* (К.Симонов. Живые и мертвые); *Xıdır*

Minarənin uşaq doğmamağından narazı qalıb, onu gözümçixdiya salmışdı, hələ rəsmən talağını verməmişdisə də, bütün hərəkətləri ilə onu axıra qədər saxlamayacağını hiss etdirməmiş deyildi (M.Hüseyn. Səhər).

Тройное отрицание являет собой результат функционально-структурной компрессии (контаминации) сложных конструкций: либо сложноподчиненных предложений, в которых главная часть как бы «поглощает» придаточное, либо осложненных конструкций, в которых деепричастный и причастный составы, имея свой негативный элемент, включаются в структуру целостного предложения.

В этом параграфе рассматриваются и конструкции с фразеологизированным элементом ассертивности. Эти структуры специфичны для азербайджанского языка. В зависимости от формы сказуемого они могут быть как утвердительные, так и отрицательные. Но «ассертивно фразеологизированный» элемент, который содержат эти предложения, вносит определенный семантический сдвиг в структуру этих предложений. Например: *Oğlu iyirmi beş ildə ki, kənddə evlənmiş, külfət sahibi olmuşdu; anası ilə ildə bir dəfə görüşür, ya görünmürdü* (M.Cəlал. Elçilər qayıtdı); *Artıq institutda kimin ağılında nə vardı, nə yoxdu – bu aydın üzə çıxmışdı* (K.Abdulla. Unutmağa kimsə yox).

Специфика этих предложений заключается в том, что эти компоненты выражают значение, показывающее обе стороны категории утверждения / отрицания в стабильно-устойчивом единстве в составе простого предложения – в качестве одного члена предложения.

Категория утверждения / отрицания является универсальной, в том числе и для русского и азербайджанского языков не только на уровне так называемого общего отрицания, но и на уровне кратного отрицания – его количественно обогащенных и качественных форм. Последние, естественно, не соотносятся в обоих языках во всех проявлениях строго однозначно, но допускают специфические для каждого из этих языков реализации.

В **Заключении** обобщаются основные выводы, вытекающие из содержания диссертации.

КУО – единая категория с оппозитивными сторонами. Предикативность как конститутивное свойство предложения непосредственно связана с общим отрицанием, а частное отрицание – средство формирования, в основном, модально-актуализирующего облика высказывания.

Изучение форм кратного отрицания должно реализоваться в системе форм – количественно-кратных и качественно-кратных. В одном случае мы получаем усиление общего отрицания, в другом – эффект утвердительности. Эта закономерность – общая для русского и азербайджанского языков: если отрицание охватывает несколько членов предложения, то конструкция сохраняет уровень отрицательного смысла. Если же кратное отрицание охватывает лишь элементы составного или многоэлементного сказуемого, то конструкция приобретает утвердительный смысл.

Изучение конструкций с двойным отрицанием требует системного анализа в пределах всех его парадигматических реализаций, которые составляют семантическое поле двойного отрицания, т. е. фактически семантическое поле утвердительности, эксплицируемое специальной формой отрицательности.

В русском и азербайджанском языках кратное отрицание (вообще полинегативные конструкции) с отрицательным значением формируется по универсальным законам негации: а) при помощи отрицательных союзов с повторяющимися элементами (*nə...*, *nə; ni...*, *ni*); б) при помощи повторяющихся отрицательных форм сказуемых (личного глагола + инфинитив) в сочетании с *ne*; *ta...*, *tə...*; в) при помощи сочетания лексических негаторов со словом *deyil* (*inkar etmək mümkün deyildi = razi olmamaq mümkün deyil*). Что касается употребления полинегативных конструкций с тавтологически-парадигматическими формами сказуемых, то здесь модели обоих языков проявляют однообразие не только по формальным показателям, но и по семантико-стилистическим свойствам.

Несколько иная картина адекватности / неадекватности полинегативных конструкций в обоих языках наблюдается в системе единиц, сохраняющих значение утвердительности. Полинегативные конструкции с отрицательным значением имеют более широкий спектр семантико-стилистических оттенков, чем полинегативные конструкции с утвердительным значением.

Двойное отрицание представляет утвердительный смысл, структура которого определяется не наслоением нескольких негаторов, а качественной концентрацией их на основе одного функционального элемента предикативной единицы. Ни один другой член предложения, кроме сказуемого, не может формировать разные формы отрицания, семантическая структура которого имеет

амплитуду от строгой негации до утверждения. Сказуемое оказывается задействованным при вычленении объектного и целевого инфинитива с отрицательным смыслом.

Модели двойного отрицания в азербайджанском языке более разнообразны, чем в русском языке, поскольку двойное отрицание (помимо той формы, которая идентифицируется с материалом русского языка) в азербайджанском языке иногда отражает возможности отрицательных причастных или деепричастных конструкций. В обоих языках формирование двойного и тройного отрицательного сказуемого происходит отчасти за счет «упрощения» сложноподчиненных предложений, за счет контаминации двух частей сложноподчиненных предложений.

Необходимость систематизации средств выражения различных типов полинегации обусловлена прежде всего тем, что разновидности конструкций с кратным отрицанием различаются в первую очередь особыми формами сочетания двух, трех и т.д. отрицательных элементов. КУО является универсальной для обоих языков не только на уровне общего отрицания, но и на уровне кратного отрицания – его количественно обогащенных и качественных форм. Последние, естественно, не соотносятся в обоих языках во всех проявлениях строго однозначно, допуская специфические реализации.

Основные положения диссертации отражены в следующих публикациях:

1. Система средств выражения двойного отрицания на синтаксическом уровне // Dil və onun tədrisi metodikası məsələlərinə həsr olunmuş Respublika elmi konfransındakı məruzələrin tezisləri. Bakı, oktyabr, 1994, s. 11-12
2. Морфологический способ выражения двойного отрицания в русском языке // Тезисы докладов межвузовской научной конференции «Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук». Баку, март, 1994, с. 2
3. К вопросу составления структурных моделей предложения с отрицательными элементами // Тагиевские чтения. Баку, 2000, с.4-5
4. О двойном отрицании на синтаксическом уровне // Тезисы докладов ежегодной научной конференции, посвященной итогам плановых научных работ сотрудников БСУ. Баку: Китаб алами, 2004, с.3

5. Структурно-семантическая организация сложноподчиненного предложения с двойным отрицанием в современном русском языке // Тезисы докладов ежегодной научной конференции, посвященной итогам плановых научных работ сотрудников БСУ. Баку, 2005, с.
6. Из истории изучения двойного отрицания в языкознании // Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Баку: Mütərcim, 2013, № 4, s. 67-73
7. Определение семантической структуры конструкции с кратным и двойным отрицанием // Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Баку: Mütərcim, 2014, № 4, s. 51-55
8. Конструкции с фразеологизированным элементом асертивности в русском и азербайджанском языках // XIV Международная научно-практическая конференция: современные концепции научных исследований. Москва, 29-30 мая. 2015, с. 90-92
9. Полинегативные конструкции с контрарным отрицанием в русском и азербайджанском языках // Ученые записки. Серия языка и литературы. Баку: Мутарджим, 2014, №2, с.132-141
10. Конструкции с тройным отрицанием в русском и азербайджанском языках // “Ulu Öndər Heydər Əliyevin irsində multikultural və tolerant dəyərlər” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı, 2016, s.31-33
11. Конструкции с двойным отрицанием (с утвердительным значением) в русском и азербайджанском языках // Проблемы изучения и преподавания русского языка и литературы в Азербайджане: опыт, практика и перспективы разработки и создания новых учебных комплектов для школы и вузов. Баку, 19-20 мая 2017, с.66

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

MEHRİBAN ƏLİABBAS QIZI ABDULLAYEVA

**RUS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ
İKİQAT İNKARIN İFADƏ VASİTƏLƏRİ**

5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2017

**Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin
Ümumi və rus dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir**

Elmi rəhbər: **Eldar Rizvan oğlu Piriye**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponetlər: **Sevinc Abbasqulu qızı Məhərrəmov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Sərxan Əvəz oğlu Abdullayev
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Nəzəri dilçilik və Tətbiqi dilçilik şöbələri**

Müdafiə «___» iyun 2017-ci il saat «___» Bakı Slavyan Universitetinin nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.71 Birdəfəlik Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küçəsi, 33.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «___» may 2017-ci il tarixində göndərilmişdir.

**D.02.71 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi**

filologiya üzrə elmlər doktoru,
dosent **N.Ş.MƏMMƏDOV**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Tədqiqatın mövzusunun aktuallığı. Məlumdur ki, cümlə sintaksisin əsas vahidi kimi müxtəlif aspektlərdən öyrənilmiş və öyrənilməkdə davam edir. Cümlənin ən mühüm tədqiqat aspektlərindən biri onun kateqorial göstəricilər nöqtəyi-nəzərdən, yəni onu təyin edən konstitutiv kateqoriyalar baxımından müəyyənləşdirilməsidir. Bu mənada cümlənin semantik strukturunun formalaşmasında, onun funksional-semantik vəzifəsinin müəyyən edilməsində təsdiq-inkarlıq kateqoriyasının (TİK) rolunun öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bu məsələ təsdiq və inkarlıq kateqoriyasının cümlənin strukturasiyasında, onun semantik məğzinin formalaşmasında, nəhayət, cümlənin pragmatik funksiyalarının yerinə yetirilməsində rolunu öyrənən sintaksistlərin işlərində tədqiqat obyektinə olmuşdur. Həm ümuminkarlıq konstruksiyalarını, həm də onlara qarşı qoyulan xüsusi inkarlıq və bir neçə dəfə inkarlıq strukturlarını özündə cəmləşdirən inkar cümlələri sistemi son illərin xüsusi, tədqiqat sistemində çevrilmişdir. Buna baxmayaraq həm rus, həm də Azərbaycan dillərində cümlə sintaksisinin bu sahəsində bir sıra problemlər, xüsusilə predikativ vahidlərin inkarlıq mənasının üsul və ifadə vasitələrinin sistemləşdirilməsi ilə bağlı problemlər axıra qədər işlənilməmişdir.

Beləliklə, tədqiqat mövzusunun aktuallığı rus və Azərbaycan dillərində bir neçə dəfə (xüsusilə ikiqat) inkarlığın təhlilinin vacibliyi ilə izah olunur və hər şeydən əvvəl yuxarıda qeyd olunan müddəalarla əsaslanır.

Tədqiqatın predmeti rus və Azərbaycan dillərində iki və daha çox inkarlıq göstəriciləri olan cümlələrdir.

Tədqiqatın obyektini rus və Azərbaycan dillərində ikiqat inkarlıq polineqativ konstruksiyaların sintaktik və semantik quruluşunun qanunauyğunluqları, bu konstruksiyaların formalaşmasının universal-tipoloji və spesifik xüsusiyyətləridir.

Tədqiqatın məqsədi bir neçə dəfə və ikiqat inkar konstruksiyaların formalaşmasının üsul və leksik-qrammatik ifadə vasitələrinin təyin olunması və sistemli təsvirindən, qarşılaşdırılan dillər üçün spesifik olan polineqativ predikativ vahidlərin modellərinin aşkar olunması məqsədilə onların tipoloji səciyyələrinin təyin edilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın vəzifələri. Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilir: a) rus və Azərbaycan dillərində polineqativ cümlələrin formalaşmasında və sərbəst işlənməsində iştirak edən eksplisit

(açıq) inkarlıq vasitələri korpusunun təyin edilməsi; b) hər iki dildə bir neçə dəfə inkar mənalı konstruksiyaların bu və ya digər modellərində bu vasitələrin semantik-qrammatik adekvatlığının, bərabər qüvvəliliyinin dərəcəsinin aşkar olunması; c) frazeolojişməsində bir neçə dəfə inkar vasitələrinin konstitutiv (təyinedici) qoşulma faktlarının xüsusi rol oynadığı cümlələrin konstruktiv modellər əhatəsinin ayırd edilməsi; ç) bir neçə dəfə inkarlığın cümlənin predikativlik və modallıq kateqoriyalarına münasibətinin öyrənilməsi; d) öz inkar mənasını saxlayan və yaxud təsdiq mənasını alan cümlələrin onların semantik strukturundan asılı olaraq inkar vasitələrinin sistemləşdirilməsi.

Tədqiqatın mənbələri. Təhlil materialı olaraq rus və Azərbaycan klassik ədəbiyyatının bədii əsərləri götürülmüşdür. Nəzəri mənbələr kimi həm rus, həm də Azərbaycan dillərində bu tədqiqat obyektinin və predmetinin konseptual araşdırılmasını özündə əks etdirən elmi işlər də istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın metodları. İşdə sistemli təhlil və tipoloji müqayisə elementlərinin cəlb olunduğu kompleks, hərtərəfli təsvir metodu tətbiq edilir. Lazım olduqda transformativ analiz elementlərindən istifadə olunur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, bu işdə ilk dəfə polineqativ konstruksiyalar korpusunun sistemli əlaqəsinin iki müxtəlif sistemli dillər materialı əsasında tipoloji müqayisəsinə cəhd olunmuşdur: ikiqat (və bir neçə dəfə) inkarlıq bu dilin bütün mümkün cümlə modellərinin – adi cümlə konstruksiyalarının, aforistik deyimlərin, o cümlədən predikativ struktura malik sabit-frazeolojişmiş cümlələrin səciyyələrini nəzərə almaqla hələ xüsusi tipoloji müqayisənin və monoqrafik təsvirin obyektı olmamışdır. Burada qeyd olunmuş dil faktları əsasında mononeqativ və polineqativ konstruksiyaların formalarının əlaqəsi və bir-birindən asılılıq dərəcəsi müəyyənləşdirilir, ikiqat və daha çox inkar cümlələrin, nəhayət, gücləndirilmiş inkar formalı cümlələrin funksional dubarəliliyi və stilistik markalılığı işıqlandırılır.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ilk növbədə onunla izah olunur ki, burada bütövlükdə təsdiq / inkarlıq kateqoriyasının sistemli təbiətini aydınlaşdıran bu kateqoriyanın cümlənin predikativlik kateqoriyası ilə əlaqəsinin müəyyənləşdirilməsinə və nəhayət, rus və Azərbaycan dillərinin verbosentrik olmasının əsaslı şərhinə kömək edən bir sıra xüsusi sintaktik məsələlər həll olunur.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun nəticələrinin rus və Azərbaycan dillərinin sintaksisinin proqram kurslarında («Sadə cümlənin sintaksisi», «Cümlənin funksional tipologiyası» və s.), həmçinin cümlənin semantik strukturuna yeni izahat verilən “Rus və Azərbaycan dillərində mononeqativ və polineqativ konstruksiyaların sintaksisi” xüsusi kurslarında istifadə etmək olar.

Müdafiəyə aşağıdakı əsas müddəalar çıxarılır:

1. Dil və təfəkkürün dialektik əlaqəsi məntiqi və qrammatik kateqoriyaların praktik olaraq bütün dillərdə qarşılıqlı asılılığı əmin edir ki, bütövlükdə təsdiq və inkarlıq kateqoriyası və bir neçə dəfə inkarlıq faktları, onların dil reallığı və konstruktiv funksiyaları hər hansı bir dilin materialının təhlili əsasında sona qədər müəyyənləşə bilməz; ona görə də bir sıra dillərin tipoloji göstəricilərindən çıxış etmək gərəkdir.

2. Həm bütövlükdə təsdiq və inkarlıq kateqoriyasının, həm də onun dübarə funksional formasının polineqasiyanın məntiqi qrammatik məğzinin öyrənilməsi, fikrimizcə, inkarlığa özünəməxsus halda «ya-ya da» (dizyunksiya) formasında reaksiya verən adi cümlələrin (geniş paradigmatik-sintaqmatik imkanlı) və sabit-frazeologiləşmiş konstruksiyalar materiallarının fərqli tədqiqini tələb edir.

3. Polineqasiya formaları müxtəlifdir, buna görə də bu formaları ayırmaq – ikiqat inkar, bir neçə dəfə inkar, inkarın gücləndirilməsi, kontrar inkar – və onlara münasib səciyyələri vermək lazımdır, çünki onlardan bəziləri cümlənin kateqorial parametrləri ilə, bəziləri isə onun aktualaşdırılmış stilistik funksiyaları ilə bağlıdır.

4. Cümlənin polineqativ forma sistemi mononeqativ konstruksiyaların formalarından çox genişdir və birincilər geniş leksik-qrammatik vasitələr sistemini əhatə və realizə edir, bu səbəbdən böyük stilistik-semantik və aktualaşmış imkanlar qazanırlar. Bir neçə dəfə inkarlığın formalarının qarşılıqlı əlaqəsi onların cümlənin stilistik-sintaktik məna çevrəsinin, semantik strukturunun modal-konnotativ çalarlarının, çıxış modelinin genişlənməsinə xidmət etdiyini söyləyir.

İşin aprotasiyası. Dissertasiyanın nəticələri Azərbaycanda və xaricdə müxtəlif elmi konfranslarda məruzə edilmiş və dərc olunmuş məqalələrində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın strukturu və həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 160 səhifədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə dissertasiya mövzusunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektini, predmetini, məqsədi, vəzifələri və metodları müəyyən edilir, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilir, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar təqdim edilir.

Birinci fəsil «Dilçilik tarixində təsdiq və inkarlıq kateqoriyasının traktovkası» iki paraqraftan ibarətdir.

Birinci paraqrafta təsdiq və inkarlıq kateqoriyasının tədqiqatının dilçilikdə qısa tarixi verilir. Göstərilir ki, təsdiq və inkarlıq kateqoriyasının tədqiqində bu çoxüzlü kateqoriyanın bu və ya digər aspektləri ilə şərtləndirilən müəyyən linqvistik və linqvokulturoloji elmi nəzəriyyələr mövcuddur: təsdiq və inkarlıq kateqoriyasının qiymətləndirilməsində üstünlük ya onun ontoloji parametrlərinə (A.Vundt, Q.Paul və s.), ya assosiativ-psixoloji xassələrinə (A.A.Potebnya, O.Espersen və s.), ya cümlənin özünün modal-predikativ parametrlərinə (A.M.Peşkovski, V.Q.Admoni və b.), ya da TİK-in semantik strukturunun təşkili imkanlarına (S.Abdullayev və b.) verilir.

Daha çox TİK-in cümlənin modallıq və predikativlik şəbəkəsindən asılılığı məsələləri müzakirə edilir. Bu nəzəri istiqamətlərin hər biri TİK probleminin həllinə böyük töhfələr vermiş, yetərincə ciddi nümayəndələri vardır.

Bu kateqoriya üzrə linqvistik ədəbiyyatın təhlili bu nəticəyə gətirir ki, o çoxüzlü, mürəkkəb və polifunksionaldır. Bu kateqoriya özünün bütün müəyyənləşdirici (konstitutiv), formal, funksional-semantik, praqmatik və s. – xüsusiyyətlərində hər halda deyimin ümumi qrammatik mənası, onun predikativliyi ilə bağlı və şərtləndirilmiş olur; məhz predikativlik, fikrimizcə, bu və ya digər deyimin semantik sahə fəaliyyətinin imkanlarını yaradır. Bu səbəbdən «ancaq xəbər qarşısında olan inkar bütün deyimi inkar edir; başqa cümlə üzvləri qarşısında olan inkar deyimin ümumi təsdiq mənasını dəyişmir»¹: Müqayisə edək: *Я ego не узнала = Mən onu tanımadım* və *He я ego узнала (он меня узнал) = Mən onu tanımadım (o məni tanıdı)*.

Bizə elə gəlir ki, faktik materialın və onun məntiqi-qrammatik təsvirinin əhatə olunması mənada optimal yanaşmalar təsdiqlik / inkarlıq kateqoriyasını cümlənin səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə, onun konstitutiv əlamətləri – modallıq və predikativlik ilə bağlayan konsepsiyalardır².

İkinci paraqrafta rus və Azərbaycan dillərində ikiqat inkarlı konstruksiyaların tədqiqat tarixi və bu dillərin məlum polineqativlik xüsusiyyətlərinə malik olması şərh edilir. İkiqat inkarlıq rus və Azərbaycan dillərində olduğu kimi digər mononeqativ dillərə (ingilis, alman və s.) xas deyil.

---

¹ Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Москва: Учпедгиз, 1956, с. 387.

² Гамидов И.Г. Философия грамматики афоризмов и пословиц. Баку: Сабак, 2001, с. 57-62

Bu məsələyə F.İ.Buslayev, O.Espersen, Q.Paul, A.M.Peşkovski, V.Q.Admoni kimi böyük dilçilərin, o cümlədən, V.N.Bondarenko, B.R.Məmmədov, İ.H.Həmidov, A.R.Luriya, V.K.Hüseynova və başqaları kimi müasir dilçilərin münasibətinin işıqlandırılması qeyd etməyə imkan verir ki, ikiqat inkarlıq məsələsi xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır. Adı çəkilən dilçilərin işlərində ikiqat inkarlıq ümumi inkarlıq konstruksiya-larının təhlili zamanı fraqmentar olaraq təsvir olunur.

İkiqat inkarlıq faktlarını nəzərdən keçirərək, V.Q.Hüseynova bu məsələni məhz «ümumi inkarlıq» çərçivəsində göstərməyə çalışır. Bu onu bildirir ki, ikiqat inkarlıq altında o, ancaq bu konstruksiyanı təsdiq semantikasına keçirərək vahid mürəkkəb xəbər strukturuna daxil olan bir neçə dəfə inkarlıq konstruksiya-larını başa düşür: *Я не могу не рассказать тебе этого = должен рассказать; Мəн бу məsələни сənə danışmaya bilməрəт = danışmalıyam*¹ və s.

İkiqat inkarlığın əsil məntiqi-linqvistik təbiətinə dair suala bu inkarlığı inkarın inkarlığı dairəsinə daxil edən V. N. Bondarenkonun da işində tapa bilmirik. Burada inkarlıq eyni cümlə üzvünə aid olunur. Rus dilində inkarın inkarlığı sadə cümlələrdə *не* inkar ədatının köməyi ilə düzəlir: 1) inkar əvəzliyinin və zərfin qarşısında (*Нечего делать, нечего делать... – Нет, не нечего делать!*); 2) inkar predikativləri qarşısında (*это сделать не невозможно*); 3) əvvəlində *не* ədatı olan feilin şəxs formaları qarşısında (*Он, может быть, опоздает, но не не придет = O, bəlkə gecikdi, amma gəlməyə bilməz*)².

Beləliklə, ikiqat inkarlığın konstruktiv, modellik qanunauyğunluqları sintaktik normaya uyğun qurulmuş cümlə vahidlərinin ümumi sistemində aşkar olunmalıdır. Bu cümlələrdə bir neçə dəfə inkarlığın müxtəlif növləri, sintaktik müəyyənləşdirici xassəyə malik olaraq, eyni prinsip əsasında – ya semantik, ya da ki konstruktiv-sintaktik qarşılaşdırılması olur. Ancaq miqdar göstəriciləri (müəyyən miqdarda inkar ədatlarının olması və s.) burada differensial əlamət kimi həlledici rol oynamır. İkiqat inkarlığın dil statusunun cümlənin sintaktik quruluşunda xüsusi hadisə kimi təyin olunması üçün ilk növbədə rus və Azərbaycan dillərində çox asanlıqla *не, ни* inkar ədatlarını (inkar formalarını)

---

¹ Гусейнова В.К. Категория утверждения / отрицания и система отрицательных предложений (на материале русского и азербайджанского языков): Дис. ... докт. филолог. по филологии. Баку, 2006, с. 83

² Бондаренко В.Н. Отрицание как логико-грамматическая категория. Москва: Наука, 1983, с. 127

qəbul edən digər cümlə üzvlərinin əksinə feil-xəbər (geniş mənada predikatın) kateqorial imkanlarından çıxış etmək lazımdır. Xəbər qarşısındakı inkarlıq və digər cümlə üzvləri qarşısındakı inkarlıq müxtəlif tipli predikativ vahidlərin semantik strukturunun formalaşmasında qeyri adekvat gücə malikdirlər. Rus və Azərbaycan dillərində cümlənin predikat elementini mütləq kateqorial təyinedicinin səviyyəsinə qaldıran verbosentriklik kimi cümlə xüsusiyyətini nəzərə almaq lazımdır.

İkinci fəsil «Rus və Azərbaycan dillərinin polineqativ konstruksiyalarının ümumi sistemində bir neçə dəfə inkarlı cümlələrin yeri» üç paragrafdan ibarətdir.

Birinci paragrafda rus və Azərbaycan dillərində təsdiqlik / inkarlıq kateqoriyasının tədqiqinin əsasına qoyulmuş ilkin nəzəri prinsiplər təqdim olunur. İkiqat inkarlı konstruksiyaların sistemli təsnifatına tərəfimizdən edilən cəhd onların bölünməsinin vahid prinsipini tapmağı tələb edir. Təsnifatın ilk əsasını qarşılaşdırma meyarı a) inkarlığın leksik və morfoloji göstəricilərinin: *Ему запрещено было не заниматься спортом*; b) inkarlığın ifadəsinin ancaq morfoloji vasitələrinin: *ни, не və нет (nə...; ma- / mə-; deyil, yox): Нет, он не придет = Yox, o, gəlməyəcək* – bir araya sığışdırılma əlamətini nəzərdə tutan ayrılma meyarı tutur.

İnkar vasitələrinin bir və ya müxtəlif cümlə üzvlərinə aid olmağından asılı olaraq, yuxarıda qeyd olunmuş qruplar iki növə bölünürlər: 1. bir cümlə üzvünə aid inkar konstruksiyaları; 2) müxtəlif cümlə üzvlərinə aid inkar konstruksiyaları.

Təhlilin davamı üçün inkarlıq konstruksiyalarının digər faktorunu – frazeolojilik / qeyri-frazeolojilik faktorunu nəzərə almaq vacibdir. Hesab edirik ki, sərbəst xarakterli və frazeolojiləşmiş konstruksiyaların eyni nəzəri dərki heç olmasa ona görə məqbul sayıla bilməz ki, sərbəst konstruksiyalar «paradiqmatik» variasiyalar diapazonuna malikdirlər, frazeolojiləşmiş konstruksiyalar isə belə deyillər: *Nə bir kağız yazır, nə də zəng eləyir ki, vəziyyətdən hali olaq* (Ə.Vəliyev. Yeni həyat) – *Nə ölüyə hay verir, nə diriyə pay* və s. Hər iki konstruksiya eyni model səciyyəsinə, eyni konstruktiv imkanlara malikdirlər. Bununla bərabər, birinci konstruksiya həm paradiqmatik cəhətdən (*Nə bir kağız yazmır (yazır), nə də zəng eləmir (eləyir)*), həm də sintaqmatik cəhətdən (*Nə bir kağız yazmır, nə zəng eləmir, nə də birisi ilə xəbər yetirmir...*) bu və ya digər dərəcədə sərbəstdir. Bunu frazeolojiləşmiş konstruksiyalara münasibətdə təsdiq etmək olmaz¹.

---

¹ Abdullayev S.Ə. Alman və Azərbaycan dillərində inkarın leksik-frazeoloji ifadə vasitələri. Bakı: Maarif, 1987, s. 35-45

Xüsusi əhəmiyyətə malik hər iki dildə bir neçə dəfə inkar bazasında qurulmuş və stabil təkrarlanma qabiliyyətini qazanmış «sintaktik frazeologizmlərin» mövcud olmasıdır: ... *не знаю и знать не хочу* = *tanımıram*, (və) *tanımaq da istəmirəm* və s., onların təsdiq forması real deyil: *знаю и знать хочу* = *tanıyıram və tanımaq istəyirəm*.

TİK-in bütövlükdə və bir neçə dəfə inkarın xüsusilə nəzəri səciyyəsi və sistemli təhlili, fikrimizcə, həm də mürəkkəb cümlə, xüsusilə tabeli mürəkkəb cümlə, çərçivəsində qiymət tələb edir. Müqayisə edək: *Не было дня, чтобы Ксения не думала о нем* (Dan. dil.) = *Ксения думала о нем ежедневно*; *Елə bir ev tapılmazdı ki, orada divardan saz asılmasın və ya saz səsi gəlməsin* (Ə. Əbülhəsən. Tamaşa qarının nəvələri) = *Hər bir evdə divardan saz asılmış olurdu*.

Qeyd etmək lazımdır ki, inkarlıq və təsdiqlik bir-biri ilə bağlı hadisələrdir. Mənasına görə hər bir inkar qarşıya qoyulanan təsdiqidir və deməli, vahid təsdiqlik / inkarlıq oppozisiyasının iki mütləq tərəfinin mövcudluğunu təmin edən vahid məntiqi-qrammatik kateqoriyadan danışmaq olar¹.

İkinci paraqrafda bir neçə dəfə və ikiqat inkarlı konstruksiyaların semantik strukturu məsələləri araşdırılır. Bu problemə müraciət ancaq bu və ya digər tipli cümlənin hərtərəfli təsvirinin nəzəri ehtiyacından yox, həm də bir neçə dəfə inkarlıq konstruksiyalarının (xüsusilə ikiqat inkarın) semantik struktur səviyyəsində spesifik əlamətlərinin olması ilə diktə olunmuşdur, çünki adi təsdiq və inkar cümlələrinin semantik strukturunu müəyyənləşdirən koordinatlar sistemi bütövlükdə ikiqat inkar konstruksiyasının araşdırılması üçün yaramır. Bu müqayisədə maneə əsasən adi cümlələrin üst və alt semantik mənalарının konturlarının ikiqat inkar konstruksiyalarının konturları ilə üst-üstə düşməsidir: *Друг написал мне письмо* tipli cümlələrin semantik strukturu *Друг не мог не написать мне* cümləsi ilə müqayisədə tək, bir səviyyəli olur. İkinci konstruksiya çoxqatlı olur, heç olmasa ona görə ki, onun semantik strukturu ancaq məna variantlarının kəsişməsində, əlaqələndirilməsində müəyyən oluna bilər. *Друг не мог не писать мне* və *Друг обязан был написать мне*.

Beləliklə, ikiqat inkarlıq konstruksiyasının formal-semantik təşkili cümlənin siqnikativ (ümumi-anlam) mənasına «qeyri-ənənəvi», ümumi qəbul olunmamış struktura xidmət edir.

---

¹ Русская грамматика. Т. II: Москва: Наука, 1980, с. 402

Polineqativ konstruksiyaların semantik strukturu mütləq elementlərdən (aktiv şəxs – prosessual vəziyyət-münasibət obyektı) başqa, həm də bütün konstruksiyanın məna strukturunun ayrılmaz xüsusiyyəti kimi qəbul olunan ekspressiv sema əldə edilir. Məsələn: *Я не беру и никогда не возьму на себе судить ты или другую сторону* (A.Tolstoy. Anna Karenina); *Heç kəs heç nə görmürdü, heç kəs heç nə eşitmirdi* (M.Süleymanov. Köç).

Bu cür vəziyyət həm də polineqativ ifadəni açıqlayan deyimin önündə yerləşən zaman müşahidə olunur: – *Nərimanı isə sevməmək mümkün deyildi: onun iri qara gözlərində qeyri-adi bir işıq var idi* (M.İbrahimov. Pərvanə); müqayisə edək: – *А Наримана не возможно было не любить: в его больших черных глазах жил какой-то необыкновенный свет.*

Polineqativ konstruksiyanın məna strukturunun səbəb asılılığı, göründüyü kimi, hətta tərcümə zamanı da saxlanılır, bu da bu konstruksiyaların hər iki dildə model xüsusiyyətlərindən xəbər verir.

İkqat inkar konstruksiyalarının qrammatik səciyyəsi neqativ elementlərin sayı ilə yox, əlaqələnməsi ilə şərtlənir: neqasiya sahəsinə ya bir neçə cümlə üzvü; ya da ancaq baş üzvlərdən biri – cümlənin predikativliyinin əsas daşıyıcısı – xəbər cəlb olunur. Və bu faktor polineqativ konstruksiyaların semantik strukturunun müəyyən olunmasında əsasdır. Sadə cümlənin strukturunda nə qədər neqativ elementlər iştirak etsə də, onun semantik strukturu bir nəticə ilə müəyyən edilir – cümlə müsbət təsdiq səviyyəsinə keçirilir, yoxsa keçirilmir, yəni axırda təsdiq cümlə alınır, yoxsa o inkar olaraq qalır?

Üçüncü paraqrafda inkar məna strukturuna məlik bir neçə dəfə inkarlı konstruksiyalar təhlil edilir. Polineqativ konstruksiyaların bu qrupuna inkar xəbərindən başqa minimum bir inkar cümlə üzvü olan cümlələr daxil edilir: *А этот шарф назначается тому, кто никогда не сплетничает, не хитрит...* (İ.Turgenev. Zadəgan yuvası); *Heç kəs heç nə görmürdü, heç kəs heç nə eşitmirdi* (M. Süleymanlı. Köç).

Qeyd etmək lazımdır ki, «inkarlıq ancaq inkar mənalı ayrı-ayrı sözlərin yox, həm də inkarlığın eyni və müxtəlif ifadə vasitələrinin təkrarı hesabına gücləndirilir, məsələn: *Чего не знаем, того не знаем; У нас что свисти, что нет: а денег все нет как нет...*»¹.

---

¹ Бондаренко В. Н. Там же. с. 124.

Bəzi tədqiqatçılar bu hadisəni bir «janrın» materialı əsasında araşdırır və bu əsasla hansısa qanunuyğunluqları müəyyən etməyə çalışırlar¹. Məsələn, atalar sözləri materialı, bizim fikrimizcə, bu konstruksiyaların semantik strukturunun bütün modifikasiya cümlələrini əhatə edə bilməz. Özlərini müxtəlif üslub və janr qatlarında müxtəlif cür aparən bu konstruksiyaların modifikasiyalarına fərqli yanaşmaq lazımdır. Atalar sözləri və zərb-məsəl konstruksiyaları sabit-təkrar modellər əsasında qurulur, onları modifikasiya sistemində dəyişdirmək olmaz: onlar bu formada ya qarşılanmırlar, ya da çox az qarşılanırlar. Deməli, *Nə ölüyə hay verir, nə diriyə pay* forması ancaq ikinci xəbərin daxil edilən variantında ola bilər: *Nə ölüyə hay verir, nə diriyə pay verir*. Bu paralel konstruksiyalar sisteminə xas qanunauyğun prosesdir². Onların semantik strukturu inkarlığın təşkilinin identik modelini təmsil edir. Bütün hallarda biz inkarlığın nüvəsini müşahidə edirik – inkar xəbərinin inkarlıq bildirən bağlayıcı ədatlarıdır: *ni...*, *ni + xəbər* və *nə...*, *nə də + xəbər*.

Polineqativ konstruksiyalarda təkrarlanan elementlər müxtəlif funksiyalar yerinə yetirirlər – neqasiyanı ekspressiv formalaşdıran funksiya və bu neqativ semantikanı gücləndirən funksiya: Məsələn: *Я не беру и никогда не возьму на себя судить ту или иную сторону* (A. Tolstoy. Anna Karenina) = *Sonra nə olacaqdı? Gözəl bunu bilmir, bilmək də istəmir!* (M. Hüseyn. Səhər).

Göründüyü kimi polineqativ xəbərin təkrarlanan inkar elementləri hər iki dildə gücləndirici neqatoru cəlb etməklə (*никогда, heç bilmək də...*) feilin müxtəlif formalarında ola bilərlər (*не беру* – indiki, *не возьму* – gələcək; *bilmir* – indiki, *bilmək də* – gələcəyə təəf) (*никогда, heç bilmək də...*). Bu o deməkdir ki, hər iki dildə vahid xəbər tərkibində iki neqativ elementin bu cür birləşməsi iki inkar feilinin konstitutiv təkrarı ilə polineqativ konstruksiyaların sintaktik sabit formalarının modeli kimi təşəkkül tapmışdır.

Bu konstruksiyaların universal xarakteri və hər iki dildə onların frazeolojiləşmə dərəcəsi onunla təsdiq olunur ki, birinci, hər iki dilin konstruksiyaları praktik olaraq bir-birinin struktur parametrlərini təkrar edirlər; ikinci, həm rus, həm də Azərbaycan dilində bu konstruksiyaların

---

¹ Общее языкознание. Внутренняя структура языка / Под. ред. Б.А.Серебренникова. Москва: Наука, 1972, с. 370-379.

² Мамедов Н.Ш.. Сложное предложение с параллельными компонентами. Баку: Мугарджим, 2009.

təsdiq analoqu yoxdur: *Я вас не знаю и знать не хочу* = *Я вас знаю и знать хочу (?)*; *Мән sizi tanımıram və tanımaq da istəmirəm* = *Мән sizi tanıyıram və tanımaq da istəyirəm*. Üçüncü, bu konstruksiyalar ancaq xəbər şəkli formasında realizə olunurlar, başqa formalarda onlar işlənmirlər: *He знаю и знать не хочу* = *не знал и знать не хотел* = *но: не знай и знать не хоти(?)*; *Bilmirəm, bilmək də istəmirəm*; *amma: Bilmə, bilmək də istəmə (?)*. Semantik struktur xüsusi inkarlıq mənalının birliyinə tabe olmuşdur. O birliyə ki, predikativ cümlə üzvünün – xəbərin ətrafında cəmlənir.

Üçüncü fəsil «Təsdiq mənalı polineqativ konstruksiyalar (ikiqat inkarlı konstruksiyalar)» dörd paraqraftan ibarətdir.

Birinci paraqrafta təsdiq mənalı polineqativ konstruksiyaların ümumi səciyyəsi verilir. Bunlar ikiqat inkardan ibarətdir, məsələn: – *Все это веселило Кити, но она не могла не быть озабоченной* (А. Толстой. *Anna Karenina*).

Polineqativ konstruksiyaların tədqiqi tarixindən biz bilirik ki, «ikiqat inkarlıq» rubrikası altında bir çox alimlər struktur cəhətdən müxtəlif cümlələri birləşdirirlər. Onlardan bəziləri ikiqat inkarlıq altında gücləndirilmiş inkarlı vahidləri (*никогда не хотел ...*), inkarın inkarlığı vahidlərini¹ və s., digərləri ikiqat inkarlıq altında polineqativ konstruksiyaların bütün mümkün variantlarını başa düşürlər².

İkiqat inkarlıq təsdiq formasındakı kimi məsdərlə bərabər model və fazis sözünü özündə birləşdirən vahid mürəkkəb xəbərin inkarlıq elementlərinin qarşılıqlı əlaqə nəticəsidir. İkiqat inkar, ümumilikdə, polineqativ konstruksiyalar üçün xarakterik olan xüsusi semantik-stilistik inkar formasıdır. İkiqat inkarlıq yalnız xəbər-predikat sərhədində olur. O, hər iki dildə tərkibli xəbərin bazasında faktiki eyni cür modellər üzrə formalaşır. Məsələn: – *Все это веселило Кити, но она не могла не быть озабоченной* (А. Толстой. *Anna Karenina*); – *Синцов вдруг понял, кто был тот выставленный им за дверь парень, о котором она говорила так, словно его нельзя было бы не знать* (К. Simonov. *Dirilər və ölülər*).

– *Hürüyə elə gəlirdi ki, məhz bu çovğun... qoca rus qadınının həyatındakı çovğunu xatırladığı üçün... onda danışmaq ehtiyacı*

---

¹ Кржижкова Е. К вопросу о так называемой двойной негации в славянских языках // *Slavia*, 1968, т. 37, № 1, с. 42.

² Озаровский О. В. К уровневой интерпретации отрицания (о теории общего и частного отрицания) // *Русский синтаксис*. Воронеж: ВГПИ, 1979, т. 203, вып. 4, с. 85.

doğurmuşdu və o, danışmaya bilməzdi (M.İbrahimov. Pərvanə); – *Ancaq belə bir alçaq şaiyənin yayılması onu çaşdırdı, çünki belə bir vəziyyətdə İkranı imtahana buraxmamaq olmazdı* (Ə. Əbülhəsən. Tamaşa qarının nəvələri).

İkinci paraqrafda tədqiq olunan dillərdə təsdiq mənalı ikiqat inkarın modelləri araşdırılır, onların formal və semantik təşkili şərh edilir. Polineqativ konstruksiyalarda inkarlığın yerləşməsi cümlənin bütün zonalarını əhatə edir. Və bu yerləşmənin özünün qanunauyğunluqları var: «inkar əvəzliyi və yaxud zərfin inkar xəbərlə birləşməsi» modelinin (*ничуть не волновался; heç vaxt gəlməzdi*) öz paradigmatik-sintaqmatik konturları var; bir neçə dəfə inkar bağlayıcısı ilə inkar xəbərin birləşməsi inkarlıq modeli (*ни доброго слова не сказал, ни успокаивать не стал; nə yarasını açmadı, nə də iynə vurmadı*) cümlənin quruluşuna öz tələblərini qoyur və s. Bundan başqa, bu tələblər vəziyyətdən vəziyyətə – polineqativlik dairəsinə iki müxtəlif cümlə üzvünün, yoxsa ancaq bir xəbərin cəlbindən söhbət gedən zaman fərqlənirlər. Sadə cümlənin polineqativliyinin bütün hallarında sonuncu neqativ inkar olaraq qalır, yalnız mürəkkəb cümlənin strukturunda iki neqativin konsentrasiyası halından başqa.

Qeyd olunmuş üç qrup ikiqat inkarlığın əsas, daha çox işlənən variantlarıdır. Bu qrupları bir ümumi xüsusiyyət birləşdirir – təsdiqin semantik strukturunun saxlanması, baxmayaraq ki, onların mənası stilistik-praqmatik xarakterli müəyyən çalarlara malikdir.

İkiqat inkarlıq bütöv funksional vahid kimi xəbərin iki elementinin xüsusi semantik-struktur qarşılaşmasının nəticəsidir, belə qarşılaşma zamanı iki inkar bir-birini neytrallaşdırır, vahid təsdiq deyimə çevrilir. Məsələn: 1. *Она уже не колебаться не могла...* (İ.Turqenev. Zadəgan yuvası). 2. *İndi də ki, göz yaşını axıtmaya bilməzdi* (M.Hüseyn. Səhər).

Tədqiqat göstərir ki, ikiqat inkarlı konstruksiyalar hər iki dilin sintaktik sistemində həm semantik-sintaktik göstəricilər səviyyəsində, həm də ekspressiv boyalıq səviyyəsində geniş sintaqmatik və paradigmatik imkanlara malik tamamilə sistemli və universal bir hadisədir. Bu fakt təsdiq forması olan inkarlıq kateqorial semantikəli sözlərin inkar xəbərinin tərkibinə paradigmatik daxil olma ilə səciyyələnən material fonunda özünü büruzə verir: *не могу отрицать (следует принимать...)* = *не могу отказать ему (должен согласиться)* = *не могу не отказать (должен отказать)* və s.

Azərbaycan dilində ikiqat inkarın modelləri rus dilinin modellərindən daha müxtəlifdir: Azərbaycan dilində ikiqat, üçqat inkarlı xəbərin dairəsinə feili sifət, feili bağlama formaları daxil ola bilər (*gəlməyəcəyini bilməmiş*

deyildi və s.); rus dilində üçqat inkarın belə növü yoxdur. Rus dilində, hətta, çoxelementli xəbərlər də iki inkar enerjili elementdən ibarət ola bilər: *не могу не начинать бросить курить* və s. Əgər belə xəbərin üçüncü inkar elementi varsa, məsdərlərdən biri (ya obyekt, ya məqsəd mənalı) xəbərə daxil olmur: *не мог не решиться не продавать лес...*

Üçüncü paraqrafda üçqat inkarlı konstruksiyalar öyrənilir. Üçqat (çoxqat) inkar qismində biz tərkibli (feili və yaxud ismi) xəbərin ətrafında toplaşan üç inkar elementli konstruksiyaları qəbul edirik. Çoxqat inkarlı cümlələri müqayisə edək: *Сама любила не помнить себя от счастья и вас не заставляла ни о чем не помнить* (K.Simonov. Dirilər və ölümlər); *Xıdır Minarənin uşaq doğmatağından narazı qalıb, onu gözümçixdiya salmışdı, hələ rəsmən talağını verməmişdisə də, bütün hərəkətləri ilə onu axıra qədər saxlamayacağını hiss etdirməmiş deyildi* (M.Hüseyn. Səhər).

Üçqat inkarlıq mürəkkəb konstruksiyaların: ya baş cümləsi budaq cümləsini sanki «udan» tabeli mürəkkəb cümlələrin, ya da feili bağlama və feili sifət tərkibi, özünün neqativ elementi olduqda, bütöv cümlənin strukturuna daxil olan mürəkkəbləşmiş konstruksiyaların funksional struktur kompressiyasının (kontaminasiyasının) nəticəsidir.

Bu paraqrafda assertivliyin frazeolojişmiş elementi olan konstruksiyalar da öyrənilir. Bu strukturlar Azərbaycan dili üçün spesifikdir. Xəbərin formasından asılı olaraq onlar təsdiq və inkar ola bilərlər. Lakin «assertiv frazeolojişmiş» element bu cümlələrin strukturuna müəyyən semantik dəyişiklik gətirir. Məsələn: *Oğlu iyirmi beş ildi ki, kənddə evlənmiş, külfət sahibi olmuşdu; anası ilə ildə bir dəfə görüşür, ya görüşmürdü* (M.Cəlal. Elçilər qayıtdı); *Artıq institutda kimin ağılında nə vardı, nə yoxdu – bu aydın üzə çıxmışdı* (K.Abdulla. Unutmağa kimsə yox).

Bu cümlələrin spesifikası ondan ibarətdir ki, bu komponentlər sadə cümlədə stabil-sabit birlikdə bir cümlə üzvü qismində – təsdiq və inkarlıq kateqoriyasının iki tərəfini də göstərən məna ifadə edirlər.

Təsdiq və inkarlıq kateqoriyası rus və Azərbaycan dilləri üçün nəinki ümumi inkar səviyyəsində, həm də bir neçə dəfə inkar səviyyəsində universal kateqoriyadır.

Nəticədə dissertasiyanın məzmunundan irəli gələn konkret nəticələr ümumiləşdirilir. Təsdiq / inkarlıq kateqoriyası oppozitiv tərəfli vahid bir kateqoriyadır. Predikativlik cümlənin konstruktiv xassəsi kimi birbaşa ümumi inkarla bağlıdır, xüsusi inkarlıqsa əsasən deyimin modal-aktualaşdırıcı simasının formalaşma vasitəsidir.

Bir neçə dəfə inkarlığın formalarının öyrənilməsi sayca bir neçə dəfə və keyfiyyətcə bir neçə dəfə inkarlığın formaları sistemində realizə olunmalıdır. Birinci halda biz ümumi inkarın güclənməsini, digər halda təsdiqlik effektini alırıq. Bu qanunauyğunluq – rus və Azərbaycan dilləri üçün ümumidir: əgər inkarlıq bir neçə cümlə üzvünü əhatə edirsə, konstruksiya inkarlıq mənası səviyyəsini saxlayır. Əgər bir neçə dəfə inkarlıq tərkibli və yaxud çoxelementli xəbəri əhatə edirsə, konstruksiya təsdiqlik mənasını əldə edir. İkiqat inkarlıq konstruksiyalarının tədqiqi onların semantik sahəsini təşkil edən, yəni faktiki olaraq inkarlığın xüsusi forması ilə nümayiş olunan semantik təsdiqlik sahəsini təşkil edən paraqdiqmatik realizasiyaların sistemli təhlilini tələb edir.

Rus və Azərbaycan dillərində inkarlıq mənalı bir neçə dəfə inkarlıq (ümumiyyətlə polineqativ konstruksiyalar) neqasiyanın universal qanunları əsasında formalaşır: a) təkrarlanan elementli inkar bağlayıcılarının köməyi ilə (*nə...*, *nə*; *ни...*, *ни*); b) xəbərlərin təkrarlanan inkar formalarının birləşməsinin köməyi ilə (feilin şəxs forması + məsdər) *не*; *та...*, *та...*; c) leksik kateqoriyaların *deyil* (*inkar etmək mümkün deyildi = razi olmamaq mümkün deyil*) sözü ilə birləşməsinin köməyi ilə. Taftoloji-paradiqmatik formalı xəbəri olan konstruksiyalara gəldikdə, burada hər iki dilin modelləri ancaq formal göstəricilərinə görə yox, həm də semantik-stilistik xüsusiyyətlərinə görə oxşarlıq nümayiş etdirirlər.

Təsdiqlik mənasını saxlayan vahidlərin sistemində hər iki dildə polineqativ konstruksiyaların bir az başqa cümlə adekvatlıq/qeyri-adekvatlıq mənzərəsi müşahidə olunur. İnkər mənalı polineqativ konstruksiyalar təsdiq mənalı polineqativ konstruksiyalara nisbətən daha geniş semantik-stilistik çalarlara malikdirlər. İkiqat inkarlıq təsdiq mənasını daşıyır. Onun strukturu bir neçə neqatorun üst-üstə gəlməsi ilə yox, predikativ vahidin bir funksional elementinin əsasında onların keyfiyyətli konsentrasiyası ilə təyin olunur. Xəbərdən başqa heç bir cümlə üzvü semantik strukturu ciddi neqasiyadan təsdiqə qədər amplitudaya malik inkarlığın müxtəlif formasını yarada bilməz. Xəbər inkar mənalı obyekt və məqsəd məsdərinin ayrılması üçün istifadə olunur.

Azərbaycan dilində ikiqat inkarlıq modelləri rus dilinə nisbətən daha müxtəlifdir, çünki Azərbaycan dilində ikiqat inkarlıq (rus dilinin materialı ilə eyniləşdirilən formadan başqa) hərdən inkar feili sifət və yaxud feili bağlama konstruksiyalarının imkanlarını özündə əks etdirir. Hər iki dildə ikiqat və üçqat inkarlıq xəbərinin formalaşması bir qədər tabeli mürəkkəb

cümlələrin «sadələşməsi», tabeli mürəkkəb cümlələrin iki hissəsinin kontaminasiya hesabına baş verir.

Polineqasiyanın müxtəlif növlərinin ifadə vasitələrinin sistemləşdirilməsi zərurəti ilk növbədə onunla əsaslandırılır ki, bir neçə dəfə inkarlıq konstruksiyalarının variantları inkar elementlərinin iki, üç və s. birləşməsinin xüsusi formaları ilə fərqlənilər. TİK hər iki dil üçün nəinki ümumi inkarlıq səviyyəsində, həm də bir neçə dəfə inkarlıq səviyyəsində – onun miqdarca zənginləşmiş və keyfiyyət formalarının səviyyəsində universaldır. Sonuncular, əlbəttə, hər iki dildə birmənalı şəkildə əlaqəyə girmirlər, spesifik realizasiyalara yol verirlər.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı əsərlərində əks olunmuşdur:

1. Система средств выражения двойного отрицания на синтаксическом уровне // Dil və onun tədrisi metodikası məsələlərinə həsr olunmuş Respublika elmi konfransındakı məruzələrin tezisləri. Bakı, oktyabr, 1994, s. 11-12
2. Морфологический способ выражения двойного отрицания в русском языке // Тезисы докладов межвузовской научной конференции «Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук». Баку, март, 1994, с. 2
3. К вопросу составления структурных моделей предложения с отрицательными элементами // Тагиевские чтения. Баку, 2000, с.4-5
4. О двойном отрицании на синтаксическом уровне // Тезисы докладов ежегодной научной конференции, посвященной итогам плановых научных работ сотрудников БСУ. Баку: Китаб алами, 2004, с.3
5. Структурно-семантическая организация сложноподчиненного предложения с двойным отрицанием в современном русском языке // Тезисы докладов ежегодной научной конференции, посвященной итогам плановых научных работ сотрудников БСУ. Баку, 2005, с.
6. Из истории изучения двойного отрицания в языкознании // Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Баку: Mütərcim, 2013, № 4, с. 67-73
7. Определение семантической структуры конструкции с кратным и двойным отрицанием // Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Баку: Mütərcim, 2014, № 4, с.51-55

8. Конструкции с фразеологизированным элементом асертивности в русском и азербайджанском языках // XIV Международная научно-практическая конференция: современные концепции научных исследований. Москва, 29-30 мая. 2015, с. 90-92
9. Полинегативные конструкции с контрарным отрицанием в русском и азербайджанском языках // Ученые записки. Серия языка и литературы. Баку: Мутарджим, 2014, №2, с.132-141
10. Конструкции с тройным отрицанием в русском и азербайджанском языках // “Ulu Öndər Heydər Əliyevin irsində multikultural və tolerant dəyərlər” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı, 2016, s.31-33
11. Конструкции с двойным отрицанием (с утвердительным значением) в русском и азербайджанском языках // Проблемы изучения и преподавания русского языка и литературы в Азербайджане: опыт, практика и перспективы разработки и создания новых учебных комплектов для школы и вузов. Баку, 19-20 мая 2017, с.66

Mehriban Alabbas Abdullayeva

**THE MEANS OF DOUBLE DENIAL EXPRESSION
IN RUSSIAN AND AZERBAIJANI LANGUAGES**

Summary

The dissertation is devoted to the means of double denial expression in Russian and Azerbaijani languages

The work consists of introduction, three chapters and bibliography.

In the introduction, the author shows the actuality and scientific novelty of the thesis' topics, specifies her objectives and tasks, reveals the basic options, and emphasizes the theoretical and practical value of work.

The first chapter is named "Interpretation of approval and negation categories in the history of linguistics". In this chapter the author tells about approval and negation categories in the history of linguistics, compares various ideas regarding to these categories and defines descriptive principles of language material.

In the second chapter, called "The place of sentences with repeated denial in the general system of poly negative constructions of Russian and Azerbaijani languages", the author investigates the place of the sentence with repeated denial in the general system of Russian and Azerbaijani constructions, theoretical principles of approval and negation categories' investigation in Russian and Azerbaijani languages. The attempt of systematic classification of double denial constructions requires to find a common principle of their division.

The third chapter is called "Poly negative constructions with confirmation value (double denial constructions)". Poly negative constructions with confirmation value (double denial constructions) are studied here. The author gives the general characteristics of poly negative constructions with confirmation value, investigates the models of double denial with confirmation value in compared languages, and expounds their formal and semantic organization and construction with triple denial.

In the conclusion, the results of the research were summed up.

Çapa imzalanıb: 15.05.2017
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./fəks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

